УДК 130.2(09): 091

«PRINCIPUM SPECULA» У КИЇВСЬКІЙ РУСІ: ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

О. Б. Киричок

Киричок О. Б. **«Principum Specula» у Київській Русі: особливості функціонування.** Principum Specula («князівське зерцало») – термін, який не часто вживають щодо текстів Київської Русі. Настанови князям, котрі були важливим елементом освіти правителів, нерідко функціонували у києворуській культурі не як цілісні тексти, а фрагментовано, у вигляді окремих цитат, афоризмів, ідей чи контекстів, стимулюючи тим самим власну творчість руських книжників. Завдяки цьому відбувалось активне засвоєння античних, візантійських та західноєвропейських політичних ідей.

Ключові слова: князівське «зерцало», політика, філософія, Київська Русь, Візантія.

Киричок А. Б. **«Principum Specula» в Киевской Руси: особенности функционирования.** Principum Specula («княжеское зерцало») – термин, который не часто применим к текстам Киевской Руси. Поучения князьям, которые были важным элементом образования правителей, часто функционировали в киеворусской культуре не как целостные тексты, а фрагментировано, в виде отдельных цитат, афоризмов, идей или контекстов, стимулируя тем самым собственное творчество русских книжников. Благодаря этому происходило активное усвоение античных, византийских и западноевропейских политических идей.

Ключевые слова: княжеское «зерцало», политика, философия, Киевская Русь, Византия.

Kyrychok O. B. **“Rrincipum Specula” in Kiev Rus: Features of Functioning.** Rrincipum Specula (“mirrors for prince”) is a term that is not often used to the texts of Kiev Rus. Instructions to the princes, which were an important element in the education of rulers, often functioned in the Kiev Russ culture not as whole texts, but fragmented, in the form of quotations, aphorisms, ideas or contexts. It stimulated the own creativity of the Rus scribes. Due to it, Kiev Rus culture assimilated the ancient, Byzantine and Western European political ideas.

Keywords: “mirrors for prince”, politics, philosophy, Kiev Rus, Byzantium.

«Principum Specula» («князівське зерцало») – це термін, яким серед вчених прийнято позначати особливий жанр політичної літератури, що існував у різних культурних ареалах доби Античності, Середньовіччя та Відродження. «Зерцала» були збірками порад правителям, або тим, хто збирався ними стати. Адресувалися вони царям, князям, королям, імператорам та їх нащадкам і писалися мислителями різного ґатунку: філософами, священниками, радниками при дворі, або й самими правителями, у тому випадку, коли вони призначались для наступників престолу. Найчастіше, це були короткі трактати, де настанови філософського, морального, політичного змісту як теоретичні, так і практичні, були викладені у вигляді кількох десятків лаконічних тез.

Чи існували такі «зерцала» або їх елементи в культурі українського Середньовіччя, зокрема у писемності Київської Русі? Думаємо, є підстави ствердно відповісти на це питання, попри те, що наразі цей вид літератури вивчений недостатньо, і, найчастіше, вчені взагалі намагаються уникати згаданого терміну для характеристики політичної писемності Княжої Доби.

Отже, в якому сенсі ми можемо говорити про існування у Київській Русі «князівських зерцал»? Насамперед, засвідчимо сліди перекладених візантійських текстів, а саме «Повчальних глав» Аґапіта, адресованих імператору Юстиніану I та «Повчальних глав» Василя I Македонянина, призначених його сину, майбутньому імператору Візантії Леву VI Філософу. Вони, власне, як і інші візантійські тексти, наслідували Ісократове послання «До Нікокла» («Πρὸς Νικόκλεα»), котре також залишило відбиток на києворуській писемності.

Жоден з цих творів, окрім хіба що «Повчальних глав» Василія I, не функціонував у повному вигляді. Їх присутність можемо констатувати лише на рівні окремих цитат у збірках афоризмів, на кшталт «Бджоли» чи «Ізборніка» 1076 р. Так, у «Бджолі» вміщено фрагмент

© Киричок, О. Б., 2018

згаданого послання, де правителю дається порада вважати справжніми радниками не підлабузників, котрі постійно погоджуються зі словами можновладця, а навпаки тих, хто відверто сперечається з ним і вказує на помилки[1].

Так само фрагментарно було представлене в писемності Київській Русі й інше важливе візантійське «зерцало» – «Повчальні глави» диякона Аґапіта. На думку І. Шевченка, перший слов'янський переклад Аґапіта, списки якого не збереглися, був підготовлений ще до 1076 р. у Болгарії[2]. З нього, за припущенням В. Федера, було скомпільовано вибірку цитат[3], котра потрапила до «Ізборника 1076 року» під назвою «Настанова багатим»[4]; до сербського рукопису XIV ст. під назвою «Звернення до тих, хто володарює на Землі»[5]; Погодінської збірки XV ст.[6]; Мелецької збірки XVI ст.[7]; сербського рукопису третьої чверті XIV ст.[8]. І. Шевченко, ретельно зіставивши текст «Ізборника 1076 р.» з грецьким оригіналом, дійшов висновку, що фрагмент «Ізборніка», який називається «Настанова багатим», є перекладом сімнадцяти глав Аґапіта[9]. Він відтворюється (частково) також у «Мірилі праведному» під назвою «К судиям»[10] та Слові «о судиах и властелех», помилково приписаному Василю Кесарійському[11]. Фрагмент 21 глави Аґапіта зустрічається у тексті Іпатіївського та Лаврентіївського літописів[12], а також у «Бджолі», звідки воно, найімовірніше, потрапило у літопис[13] поряд із фрагментом глав 48[14] та 68[15]. К. Прахтер також помітив серйозний вплив Аґапітового твору на «Повість про Варлаама і Йоасафа»[16]. Вчений працював із грецьким оригіналом повісті й вів мову про відтворення змісту щонайменше чотирнадцяти глав, котрі, вочевидь, відбились і в києворуському перекладі «Повісті»[17]. Ще дві глави з Аґапіта (67, 63) знаходимо у рукописному збірнику кінця XIV – поч. XV ст., де вони приписані Василю I Македонянину[18]. В цілому на сьогодні вдалося зафіксувати в києворуських джерелах фрагменти 30 глав Аґапітового тексту, що становить більш ніж третину його твору (у грецькому оригіналі 72 глави)[19].

Власне, текстологічна реконструкція всіх фрагментів «зерцал» у писемних пам'ятках Київської Русі є непростою справою, оскільки деякі цитати приписані там іншим мислителям. Наприклад, окремі фрагменти зі звернення Істократа, приписані, за схожістю імен, Сократу, як от серія цитат у «Бджолі»[20], а саме порада наполегливо вивчати минуле, щоб краще судити про майбутнє[21], уникати нерозумних людей[22], або теза про те, що правителю слід вибирати друзів, гідних його єства[23].

«Повчальні глави» – Василя I Македонянина – були чи не єдиним «зерцалом», представленим не фрагментовано у вигляді набору афоризмів, а як окрема літературна одиниця, під власною назвою і майже повністю (64 глави із 66). Побутування перекладів цього тексту в українській писемній традиції дотепер залишається недостатньо вивченим, попри те, що таке дослідження могло б суттєво відкоригувати наші погляди на обізнаність українських інтелектуалів минулого з фондом політичних та філософських ідей Середньовіччя[24]. Найбільш ранній переклад «Настанов» Василя I слов'янською мовою, що зберігся, міститься у збірнику кін. XIV – поч. XV ст.[25]. Цей рукопис майже не вивчений, але так сталося, що він наново актуалізував питання «приватизації» писемної спадщини різними країнами. Наразі на нього претендують Росія, Болгарія та Сербія, а от «вписати» його у києворуську чи навіть, ширше, в українську політичну традицію ще ніхто з учених так і не спробував. 1903 року А. Соболевський, не висловлюючи жодних міркувань щодо того, як з'явився цей переклад, згадував його серед джерел, що виникли внаслідок так званого «другого південнослов'янського впливу»[26], а В. Колесов[27], який розмістив кілька цитат із «Глав» за іншими списками у збірці «Мудрое слово Древней Руси...» (1989 р.), висловив припущення про російське походження перекладу. Вчений поєднав його побутування з московською політичною традицією і припустив, що «швидше за все, твір з'явився у Русі в кінці XV століття і пов'язаний з діяльністю Івана III, з ідеєю «Москва – третій Рим», з думкою про спадковість влади Священної Римської імперії в її східному варіанті»[28]. Аналогічних поглядів дотримувалися Л. Пушкарьов, який вважав даний текст російським перекладом, що з'явився не раніше XV ст.[29], та Ф. Дворнік. Останній, зокрема, писав: «Цілком очевидно, що московське духовенство в його підтримці царського самодержавства надихали візантійські ідеї. Візантійська політична література в ці часи набула в Росії значного поширення. Наприклад, грецький трактат про царську владу, написаний у VI ст. дияконом Аґапітом, зберігся у рукописному перекладі старослов'янською мовою, що датується XV–XVI ст. У цей час були перекладені й настанови про владарювання, припису-

вані Василю I та адресовані його синові Леву VI. У російському перекладі XVII ст. збереглися праці іншого візантійського політичного теоретика, Симеона Солунського. Грецький трактат про владарювання міститься у руському "Сборнику", списаному у XVII ст., хоч досі не знайдено його російського перекладу. Схоже також, що лист патріарха Фотія Борисові Болгарському про правління і трактат про царювання Феофілакта Болгарського, датовані XII ст., були раніше невідомі на Русі й мали бути перекладені саме в цей час. Усе це свідчить про те, що вивчення грецької політичної літератури було особливо інтенсивним у часи політичної трансформації Росії в XV–XVI ст.»[30]. Зовсім іншу думку про це мають болгарські вчені, які стверджують про, нібито, існування цілої традиції перекладів «Настанов» Василя I, що бере початок з Кирила й Мефодія і вже існувала за часів царювання Симеона та Петра (IX – серед. X ст.)[31]. Прямих підтверджень цьому, звісно, немає, що визнають і самі болгарські науковці. Зокрема, сучасний дослідник болгарської середньовічної політичної думки А. Ніколов, пише, що «вивчення рукописної традиції тексту не дозволяє поки що підтвердити прямими аргументами цю точку зору, хоча й до сьогодні вона залишається найбільш імовірною»[32]. Сам дослідник послідовно критикує позицію російських учених. На його думку, Л. Пушкарьов зовсім не навів аргументів на підтвердження московського походження перекладу[33] (що, власне, так і є), а дату появи російського перекладу, яку називає В. Колесов (1479 р.), можна відкинути на основі «доступних на сьогодні даних про рукописну традицію тексту»[34]. На противагу їм учений вважає, що у XIV ст. було зроблено болгарський переклад твору, а розглядуваний нами текст у збірнику кін. XIV – поч. XV ст. є його списком. Аргументи А. Ніколова ґрунтуються на порівнянні даного рукопису з іншими, наприклад, із сербським рукописом № 159 з музею Сербської православної церкви в Белграді, яке показує, що і в цьому списку, і у інших, більш пізніх і незалежних від нього, однаково випущені з невідомої причини глави 33 і 34, а замість них, щоб вийти на «правильну» кількість пунктів (66), додані глави 67 і 63 з іншого візантійського «зерцала» – «Повчальних глав» Аґапіта. Це якраз і може, на думку А. Ніколова, свідчити про існування ушкодженого протографу перекладів, що належить, імовірно, до кінця XIII – початку XIV століть. Таким чином, А. Ніколов включає переклад у болгарську інтелектуальну спадщину: «Хоча текст є справою руського переписувача, – зазначає він, – розміщений тут список "Повчальних глав", досить точно відтворює не тільки правопис, але й графічне оформлення нині втраченого болгарського антиграфа XIV ст. Ця копія відображає всі ті головні характеристики первинного перекладу, які відобразились у більш пізніх списках, і, без сумніву, мають ключове значення при вивченні тексту»[35]. Важливий висновок, який можемо зробити із цих міркувань, такий: якщо протограф даного перекладу, чи якихось інших, дійсно, існував, то він міг потрапити в умовні хронологічні рамки політичного існування Київської Русі та її писемності (тобто серед. XI – серед. XIV ст.)[36], і міг бути відомим києворуським книжникам. Таким чином, висновок, що «доступні нам на сьогоднішній день дані засвідчують те, що на Русі до XIV ст. вже розповсюджувався текст виготовленого в Болгарії першопочаткового перекладу "Повчальних глав" імператора Василя»[37], не такий уже й категоричний. Звісно, найкращий спосіб його підтвердити – це спробувати знайти у більш ранній києворуській книжності чи у книжності більш «руській» рецепції цього «зерцала». Однак, одразу ж зазначимо, що збірники на зразок «Бджоли» чи «Ізборніка» не можуть бути цьому підтвердженням, бо вони не створювались і, найімовірніше, навіть не компілювалися в Русі[38]. Інша справа – «Кормчі» книги. У списках середини XIV ст. знаходимо цікавий текст, який називається «Слово св. Отца нашего Василія, архіепископа Кесарійського, о судиях и властелехъ»[39]. Він, напевно, написаний руським автором, проте, як справедливо зазначив В. Вальденберг, «не цілком оригінальний»[40]. Очевидно, що даний твір Василю Кесарійському не належить, однак, як нам здається, ім'я Василя, згадане у заголовку, тут невипадкове. Знаючи про численні приклади підміни імен авторів у руських джерелах, можна припустити, що текст міг бути створеним під упливом «Глав» Василя I, сплутаного із Василем Кесарійським. Прямих цитат, щоб це довести, ми не зустрічаємо, але місцями києворуське «Слово» і візантійські «Глави» дуже близькі за змістом. Наприклад, у «Слові» дається своєрідна «антикорупційна» порада правителю не торгувати державними посадами, яка за змістом цілком збігається із викладеним у главі 43 Василя I. Зокрема, там йдеться, що «тивуни», котрим були продані посади, стануть безбожними («мужы небогобоязнивы»[41]), будуть грабувати населення задля зба-

гачення («товара дѣля»[42]) і творити беззаконня, торгуючи у свою чергу судовими рішеннями. Аналогічно висловлюється і Василь І у 43 главі, де теж мовиться про безбожних користолюбців («мъздопрїатїоу безбѡазни»[43]), призначених за хабар посадовців, котрі будуть шукати визиск від наданої їм влади і творити беззаконня[44]. Так само у обох текстах мовиться про «причетність» князя, що продав сан, до їх злочинної діяльності[45], про необхідність випробовувати людей, які призначаються на посади («испытати подобаетъ»[46]). Також тематично схожим у обох текстах є заклик до правителів не зловживати вином, адже пияцтво «розуму противне» («разоуму съпрѡтивнаа»[47]). Все це вказує на те, що києворуські автори чи компілятори могли бути ознайомленими із перекладом «Глав» Василя І, а тому ми маємо розглядати його не тільки у межах болгарської, російської чи сербської традицій, але й української, причому, пояснення вченими різних країн приналежності тексту до котроїсь із традицій «сприятливою політичною ситуацією» може бути так само застосоване і до Русі, адже цей текст, подібно тому ж таки твору Аґапіта, є відкритим для різних політичних традицій.

Звісно, це питання потребує подальших досліджень, але сама наявність перекладених «зерцал» у пам'ятках покладає необхідність дослідження цього виду літератури як самостійної одиниці на основі окремих методологічних установок та текстологічних підходів. Наприклад, києворуські «зерцала» та їх фрагменти можна успішно поділити на дві групи за способом подачі матеріалу: до першої ввійдуть тексти із прямими інвективами, до другої – з непрямими (наприклад сформовані шляхом створення образу ідеального правителя). Така класифікація добре підійде й до автентичних києворуських «зерцал», якими можна вважати «Повчання» Володимира Мономаха та «Послання про піст» митрополита Никифора. Якщо у першому тексті настанови формулюються у безпосередній формі, то у другому – дипломатично окреслюється привабливий образ ідеального князя. «Повчання» Мономаха, як текст першого виду, подає комплекс настанов у оптативно-імперативній формі, аналогічній до візантійських та античних «зерцал», а також, подібно до них, має лаконічний і компілятивний характер, намагаючись, як прагнув у своїх настановах Ісократ, «відобразити ціле».

Ще однією характерною їхньою рисою є спільний набір філософсько-політичних ідей, а саме:

1) *Теократична ідея*. На ній ґрунтується і концепція Аґапіта (гл. 21)[48] і текст Василя (гл. 10)[49], і погляди Никифора, у якого Бог правителя «здалеку прозрів і призначив»[50] та сприяє йому протягом царювання, як на цьому наголошує також Мономах[51].

2) *Ідея відповідальності правителя перед Богом* та заклик повернути Йому борг доброчинністю (гл. 5 Агапіта[52], гл. 10 Василя[53]), заклики Мономаха повсякчас хвалити Бога «чи сідаючи радитись з дружиною, чи людьми керуючи, чи на лови їдучи»)[54].

3) Нагадування про *тимчасовість будь-якої влади*, тлінність особи правителя[55], універсальну круговерть і марноту життя (гл. 7, 11 Аґапіта[56], гл. 38 Василя[57]), а отже, про необхідність утриматись від гордовитості через владу, багатство чи військові подвиги (гл. 65 Василя[58]).

4) Ідея «*верховенства права*», себто необхідності дотримуватися як підлеглими, так і самим правителем чітко визначених законів. Василь радить поважати закони, які встановили попередники, адже нехтування ними призводить до «заколотів і смути», від яких «гинули цілі народи» (гл. 32)[59].

5) Ідея *патерналізму*, що ґрунтується на аналогії між батьківським піклуванням Бога про людину (Мономах)[60] та необхідності так само себе поводити заміснику Бога на землі – царю (гл. 60 Василя[61]).

6) *Стоїчні та епікурейські ідеали душевної чистоти, самовдосконалення, самоконтролю*. І Аґапіт (гл. 13, 14, 18, 68), і Василь (гл. 6, 7, 8, 9, 11, 13, 19, 25, 38, 40, 45, 53, 54, 63), і Мономах[62], і Никифор[63] закликають до боротьби із пристрастями, влади над собою («істинним можновладцем є той, хто сам собою може керувати»)[64].

7) *Ідея філантропії* (гр. «φιλανθροπία» – «людинолюбство», «людяність»), яка передбачає, що правління має ґрунтуватися на щедрості і люб'язності. Вона відбилася в гл. 5, 7, 8, 19, 37, 38, 44, 48, 53 Аґапіта, гл. 4, 14, 22, 27, 37, 51, 57 Василя, закликах Мономаха «убогих не забувати, але як можете по силі годувати їх»[65], «милостиню даючи немалу, бо то є початок всякому добру»[66], а також великому значенню, яке надає цій чесноті Никифор[67].

8) *Ідея мудрого правління*. Образ царя-філософа у Агапіта перегукувався із закликами Василія: що правителю належить «мудрим бути, або мудрих наслідувати»[68]. На цьому ж наголошують і Мономах, який ставить дітям у приклад свого батька Всеволода Ярославовича, котрий «удома сидячи, оволодів 5 мовами»[69], і Никифор, який у руслі античної традиції проголошує верховенство розумного начала душі[70].

Насамкінець зазначимо, що важливою методологічною установкою є також уявлення про київоруські «зерцала», як про «практичні» джерела, котрі найбезпосередніше пов'язані з «технологією» владарювання, а тому за їх змістом ми можемо визначити не тільки комплекс універсальних політичних ідей Середньовіччя, але й політичні пріоритети відповідної країни та епохи.

[1] «Вѣрныѭ мни не тѣхъ, иже по твоемоу словоу молвѧть, но иже противѧтьсѧ гл҃емымъ тобою по кривоу» (Тут і далі «Бджола» цитується за списком найдавнішої редакції XII–XIII ст., виданому В. Семеновим (Древняя русская Пчела по пергаментному списку. Трудъ Виктора Семенова // Сб. Отделения русского языка и словесности императорской академии наук (ОРЯС). 1893. Т. 54. С. 287). У гр. оригіналі: «πιστοὺς ἡγοῦ μὴ τοὺς ἅπαν ὁ τι ἂν λέγῃς ἢ ποιῇς ἐπαινοῦντας, ἀλλὰ τοὺςτοῖς ἁμαρτανομένοις ἐπιτιμῶντας» (*Ісократ*, До Нікокла 28).

[2] *Ševčenko I.* On Some Sources of Prince Svjatoslav's Izbornik of the Year 1076 // Byzantium and the Slavs: in letters and culture. Cambriage: MA, Harvard Ukrainian Research institute, 1991. P. 250-251.

[3] Див.: *Vedor W*. The «Izbornik of John the Sinner»: A Compilation from Compilations // Полата книгописьная. 1983. № 8. P. 15-37.

[4] Изборник 1076 года… Л. 24об.–28. Тут і далі Ізборнік 1076 року цитується за виданням: Изборник 1076 года / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Нефедов. Под ред. С. И. Коткова. М.: Наука, 1965. С. 149–701.

[5] Слово къ владоущимь на земли // Народна библиотека Св. Св. Кирил и Методий, м. Софія (далі – НБКМ). № 1037. Л. 230об.–233. Цей рукопис був покладений в основу однієї з більш пізніх редакцій, а саме списку: Сборник (1550-е – 1560-е гг.). Российская государственная библиотека (далі – РГБ). Ф. 113 (Собр. Иосифо-Волоцкого монаст.) № 164/530. Л. 183об.–194.

[6] Российская национальная библиотека (далі – РНБ). Погод. № 1032.

[7] Мелецька збірка (XVI ст.). Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ), Мел. м./п. 119. Арк. 111зв. –113.

[8] Народна библиотека Србије (далі – НБС). № 27 (Рс 26). Л. 354–356об.

[9] Див.: *Ševčnko I.* On Some Sources of Prince Svjatoslav's Izbornik of the Year 1076… P. 249.

[10] Мерило праведное (XIV в.). РГБ, Ф. 304.I № 15. Л. 19об.–20; «сиѣ книги мѣрило праведноє. извѣсъ истиньныи»: Мерило праведное: по рукописи XIV века. М.: Из-во АН СССР, 1961. С. 38–39.

[11] Слово св. Отца нашого Василія, архієпископа Кесарійскаго, о судіахъ и властелехъ // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы / Под ред. А. И. Пономарева. СПб.: Акцион. общ. «Издатель», 1897. Вып. 3. С. 116–119.

[12] У такому формулюванні: «пишеть а҃пл҃ъ Павелъ· всѧкая дш҃а властитемъ повинуетсѧ· власти бо ѿ Б҃а оучинены суть· естествомъ бо цр҃ь земнымъ· подобенъ есть всѧкому чл҃вкоу· властью же сана вышьнии ꙗко Б҃г· р҃е великии Златоустець· иже кто противитсѧ закону Б҃жью· кнѧзь бо не носить мѣчь Б҃ии ибо слуга есть» (Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). М.: Языки русской культуры, 1998. Т. 2: Ипатьевская летопись. С. 592–593. ПСРЛ. – М.: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. С. 370.).

[13] Древняя русская Пчела по пергаментному списку. Трудъ Виктора Семенова // Сб. ОРЯС. 1893. Т. 54. С. 111–112.

[14] Там само. С. 112.

[15] Матеріалы къ литературной исторіи русскихъ Пчелъ. I. Пчела въ 44 главы. Съ предисловіемъ В. А. Семенова // Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ (ЧОИДР). 1895. Кн. 2 (173). С. 38.

[16] *Praechter K.* Der Roman Barlaam und Joasaph in seinem Verhältnis zu Agapets Königsspiegel // Byzantinische Zeitschrift. 1893. Bd 2. S. 444–460.

[17] Повесть о Варлааме и Иоасафе: Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. / Подготовка текста, исследование и коммент. И. Н. Лебедевой. Л.: Наука ЛО, 1985. С. 248, 256–258.

[18] РГБ. Ф. 304. I. № 758. Л. 28.

[19] Всі ці фрагменті, окрім 63 і 67 гл., зібрані і видані автором у монографії: *Киричок О. Б.* Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації. К.: Український Центр духовної культури, 2016. С. 246–264.

[20] Див.: Древняя русская Пчела по пергаментному списку… С. 20.

[21] Див.: *Ісократ*, До Нікокла, 35.

[22] Там само, 14.

[23] «На дроужьбоу принимаи не всѣ хотящихъ, но иже достоини твоего ѥстьства» (Древняя русская Пчела по пергаментному списку… С. 62). У гр. оригіналі «φίλους κτῶ μὴ πάντας τοὺς βουλομένους, ἀλλὰ τοὺς τῆς σῆς φύσεως ἀξίους ὄντας» (*Ісократ*, До Нікокла, 27).

[24] Див. грецький оригінал: Patrologia Graeca (PG) 107 cols. 21-56; *Emminger K.* Die spätmittelalterliche Übersetzung der Demonicea: III. Βασιλείου κεφάλια παραινετικά // Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln. Dissertation. München, 1913. S. 48–49.

[25] Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны... // Сборник. РГБ. Ф. 304. I. № 758. Л. 3–28.

[26] *Соболевский А.* Переводная литература Московской Руси XIV–XVII веков: Библиографические материалы // Сб. ОРЯС. СПб., 1903. Т. 74. № 1. С. 20.

[27] Мудрое слово древней Руси (XI–XVII вв.) / В. Колесов, сост. М.: Советская Россия, 1989. С. 439–440.

[28] Там само. С. 439–440.

[29] *Пушкарев Л.* Записи на книгах как источник по истории культуры (На материалах книг Симеона Полоцкого) // Археографический ежегодник за 2000 г. М., 2001. С. 119.

[30] *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації. К.: Дух і Літера, 2000. С. 328–329.

[31] А. Ніколов підмітив цікаву деталь, що цю тезу висловив ще білоруський просвітитель і друкар Спиридон Соболь у 1638 р. (Див. *Николов А.* Средневековый славянский перевод "Учительных глав" императора Василия I: проблемы изучения рукописной традиции и ранних печатных изданий // XIX Ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета: Т. 1. М.: ПСТГУ, 2009. С. 42).

[32] *Ніколов А.* Цит праця. С. 42.

[33] Там само. С. 42.

[34] Там само.

[35] Там само. С. 43; Див. також: *Nikolov A.* The Medieval Slavonic Translation of the Paraenetical Chapters of Emperor Basil I between the Balkans, Ostrog and Moscow: Preliminary Remarks // Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century / M. Kaimakamova, M. Salamon, M. Rozycka, eds. Cracow, 2007. P. 351-352.

[36] Щодо цих хронологічних меж див.: *Киричок О. Б.* Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації (на прикладі писемної спадщини Київської Русі). К.: Український Центр духовної культури, 2016. С. 17–18.

[37] *Ніколов А.* Цит. праця. С. 44.

[38] «Бджола» є перекладом однієї з версій грецької «Флорилегії» Максима Сповідника, близьким до списків Паризької національної бібліотеки № 1169 (XIV с.) та бібліотеки Лаврентія (Лоренцо Медічі) у Флоренції (Laurentianus, plut LIX, cod. 20, XV в., див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1 (XI – первая половина XIV в.). Л.: Наука, 1987. С. 382).

[39] Див., наприклад: Кормчая (XVI ст.). РГБ. Ф. 304.I. Л. 575–578. Твір був виданий О. Пономаревим. Див.: Слово св. Отца нашого Василія, архієпископа Кесарійскаго, о судіахъ и властелехъ // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы / Под ред. А. И. Пономарева. СПб.: Акцион. общ. «Издатель», 1897. Вып. 3. С. 116–119.

[40] *Вальденберг В.Е.* Древнерусские учения о пределах царской власти: Очерки русской политической литературы от Владимира Святого до конца XVII века. М.: Изд. дом «Территория будущего», 2006. С. 109. Відомо також, що це коротке «Слово» запозичене із значними переробками із «Мірила парведного» (Див.: Мерило праведное (XIV в.) РГБ, Ф. 304.I. № 15. Л. 18об.).

[41] Слово св. Отца нашого Василія, архієпископа Кесарійскаго, о судіахъ и властелехъ // Памятники древнерусской церковно-учительной литературы / Под ред. А.И. Пономарева. СПб.: Акцион. общ. «Издатель», 1897. Вып. 3. С. 116.

[42] Слово св. Отца нашого Василія, архієпископа Кесарійскаго... С. 116.

[43] Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны... ѫѫ Сборник. РГБ. Ф. 304.I. № 758. Л. 18об.

[44] Там само.

[45] Див.: Слово св. Отца нашого Василія, архієпископа Кесарійскаго...С. 117; Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны...Л. 18об.

[46] Слово св. Отца нашого Василія, архієпископа Кесарійскаго...С. 118; Див. також: Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны...Л. 18об.

[47] Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны...Л. 12.

[48] «Плотським єством рівний всім людям цар, владою ж сану подібний до Бога Всевишнього, бо не має [він] на землі [когось] вищого за себе» (*Aranim*. Повчальні глави імператору Юстиніану // *Киричок О. Б.* Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації. К.: Український Центр духовної культури, 2016. С. 255).

[49] «прийняв від Бога царювання» («прїѧл єси ѿ Б҃а црт҃во», Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны...Л. 6).

[50] Див.: Никифор (митрополит) Послання великому князю Володимиру, сину Всеволода, сина Ярослава // *Киричок О. Б.* Писемність як політичний феномен: зміст, атрибути, форми репрезентації. К.: Український Центр духовної культури, 2016. С. 273).

[51] «Би҃е блюденье лѣплѣѣ есть члвч҃скаго» (Поучєньѥ (Володимира Мономаха) // Летопись (Лаврентьевская летопись, 1377 г.). РНБ, F.п.IV.2. Л. 83. Тут і далі «Повачання» Мономаха цитується за цифровою копією рукопису, розміщеної на сайті РНБ (http://expositions.nlr.ru/literature/drevrus/show_Manuscripts.php?i=8EF23706-6FC2-4330-8EB5-D7F7CD2B6F0F&v=&l=1).

[52] «Наскільки великим добром удостоївся від Бога, настільки більше маєш віддати» («Яко ѥлико великыимъ сьподобиль сѧ ѥси отъ Ба҃· благыимъ· тольма и большѧꙗ длъжьнъ ѥси въздаꙗти», *Aґanim*. Повчальні глави імператору Юстиніану… С. 250.

[53] Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны…Л. 6–6об.

[54] Повчання (Володимира Мономаха)…Л. 81.

[55] Див.: *Aґanim*. Повчальні глави імператору Юстиніану…С. 250; Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны…Л. 4зв.

[56] «Земного багатства несталість подібна течії річкової води» («Земного богатьства неуставленое, яко вода рѣчнаа, подобящеся течениемъ». – *Aґanim*. Повчальні глави імператору Юстиніану… С. 250). Див. також: *Aґanim*. Повчальні глави імператору Юстиніану…С. 252.

[57] Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны…Л. 16–16об.

[58] Там само. Л. 27–27об.

[59] Там само. Л. 14об.

[60] «ꙗко ѡц҃ь, чадо свое любѧ, бьꙗ, и пакы привл҃чить е к собѣ, тако же и Гь҃ нашь» (Поучєньѥ Володимира Мономаха…Л. 79 об.).

[61] Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны…Л. 25об.

[62] Поучєньѥ (Володимира Мономаха)…Л. 79.

[63] *Никифор* (митрополит) Послання великому князю Володимиру, сину Всеволода, сина Ярослава…С. 268, 290

[64] «истиньныи властєлинъ, ѥгда самъ собою обладаѥть» (Там само. Л. 26об.).

[65] «оубогы҃ не забываите· но єлико могуще по силѣ кормите» (Поучєньѥ (Володимира Мономаха)…Л. 80).

[66] «млт҃ню творѧ неѡскудну· то бо ѥсть начатокъ всѧкому добру» (Там само. Л. 78).

[67] «Знаю, [що] від часу, коли ти народився і ствердився у тобі розум, і від тих літ, коли людина отримує здатність благодіяти, руки твої, по Божій благодаті, до всіх простягаються. І ніколи ти скарб не приховав, чи золото, чи срібло не рахував, але всім роздавав, і обома руками вичерпуєш навіть і дотепер. Але скарбниця твоя, по Божій благодаті, не убога й невичерпна, роздавана і не бідніюча. І не тоді, як змужнів направив тобі Христос руку, але від народження її здоровою мав, і будеш мати, покладаючись на Христа (*Никифор* (митрополит). Послання великому князю Володимиру, сину Всеволода, сина Ярослава…С. 283).

[68] «мѫдроу быти ти подобаєть, или мѫдрыимь послѣдовати» (Василиа цр҃ѣ гръчьскаго главы наказательны…Л. 8). Див. також глави 13, 15, 17, 54, 56, 64. «Попри те, що сам Василь І не був достатньо освіченим, – зазначає Д. Гордієнко, – у цьому творі він чітко проголошує головними чеснотами імператора – мудрість і освіченість. На думку Василя І, без належної освіти василевс не може здобути підтримку підлеглих. Тому він пропонує вивчати твори "давніх", насамперед античних авторів та відроджувати античні ідеали» (*Гордієнко Д.* Мудрість у системі чеснот візантійського імператора // Філософські ідеї в культурі Київської Русі. 2016. № 8. С. 39–40).

[69] «дома сѣдѧ, изумѣꙗше ·є҃· ꙗзыкъ» Поучєньѥ (Володимира Мономаха)…Л. 80об.

[70] *Никифор* (митрополит). Послання великому князю Володимиру, сину Всеволода, сина Ярослава…С. 270.